

بازتاب مؤلفه‌های هویت شیعی دولت فاطمیان تا سال ۳۶۳ ق در محتوای کتاب «شرح الاخبار فی فضائل الائمه الاطهار»، قاضی نعمان

فرهاد پروانه* / مجتبی گراوند**

داریوش نظری*** / سید علاءالدین شاهرخی****

چکیده

حکومت شیعی فاطمیان در فاصله سال‌های ۵۶۷ - ۲۹۷ ق در دو نقطه شمال آفریقا، ابتدا در آفریقایه ۳۶۲ - ۲۹۷ ق و سپس در مصر ۵۶۷ - ۳۵۸ ق بر سر کار آمد. این دولت در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی، تعالیم شیعی، آشکار کردن مظاهر و مؤلفه‌های هویت شیعه، نقش غیرقابل انکاری ایفا کرد. در میان منابع روایی فاطمیان، کتاب *شرح الاخبار فی فضائل الائمه الاطهار* از تألیفات قاضی نعمان (د ۳۶۳ ق) دارای اهمیت زیادی است. مسئله اصلی پژوهش پاسخ توصیفی به این سؤال بوده است: در محتوای کتاب شرح الاخبار قاضی نعمان به چه میزان به مؤلفه‌های هویت شیعه توجه و تأکید شده است و قاضی نعمان این مؤلفه‌ها را در کتاب خود به چه میزان و چگونه انعکاس داده است؟ بدین منظور با استفاده از روش تحلیل محتوا، داده‌های کتاب مورد نظر استخراج، و نتایج تحقیق با رویکرد تفسیری مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته است. بر اساس یافته پژوهش، مؤلفه‌های هویت شیعه در کتاب انعکاس قابل توجهی داشته به گونه‌ای که بیشترین میزان بازتاب، مربوط به مؤلفه‌های مانند: امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، فاطمه الزهرا علیها السلام، اهل بیت علیهم السلام و کمترین میزان تکرار و انعکاس به مؤلفه‌های مانند: اربعین، نیمه شعبان و ... معطوف بوده است.

واژگان کلیدی

فاطمیان، مؤلفه‌های هویت، هویت شیعه، شرح الاخبار، قاضی نعمان.

farhad.parvaneh@yahoo.com.

garavand.m@lu.ac.ir

nazari.d@lu.ac.ir

shahrokhi.a@lu.ac.ir.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۳۰

*. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه لرستان.

** استادیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی دانشگاه لرستان (نویسنده مسئول).

*** استادیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی دانشگاه لرستان.

**** دانشیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی دانشگاه لرستان.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۵/۳

طرح مسئله

هویت شیعه، دارای مؤلفه‌ها و نمادهای بسیار مهم و تأثیرگذاری است، به منظور بررسی هویت شیعه در یک حکومت یا یک دوره خاص باید مهمترین مؤلفه‌ها و شاخص‌های اصلی هویت شیعه که اکثر اندیشمندان و محققان بر روی آنها اتفاق نظر دارند را مورد بررسی قرار داد. یکی از اصلی‌ترین ابزار و شواهدی که به‌وسیله آن می‌توان به‌صورت مستند به این مهم دست پیدا کرد؛ بررسی محتوا و متن کتب و منابع تاریخی، در هر دوره می‌باشد که نشان می‌دهد در هر دوره خاص به چه میزان به مؤلفه‌ها و مفاهیم هویت شیعه، تأکید، توجه و پرداخته شده است.

در میان منابع روایی فاطمیان، کتاب *شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار* از تألیفات قاضی نعمان (د ۳۶۳ ق) دارای اهمیت زیادی است و از منابع اصلی به شمار می‌رود. به همین دلیل با توجه به اهمیت مذهب شیعه در قرن چهارم هجری (قرن پیروزی شیعه) و تأسیس دولت‌های مختلف شیعی - از جمله فاطمیان - در این برهه خاص، پرداختن به میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعه در محتوای منابع این دولت، ضروری به نظر می‌رسد.

با ظهور ابوعبدالله شیعی (م ۲۹۸ ق) از داعیان اسماعیلی در شمال آفریقا، نهضت فاطمیان در مغرب آغاز شد. رهبر قیام فاطمیان در مغرب، ابوعبدالله بود که از طرف ابو حوشب - داعی اسماعیلی یمن - به مغرب فرستاده شده بود. او با گروهی از حاجیان قبیله کتامه که یکی از بزرگترین قبایل بربر و علاقمند به اهل بیت علیهم‌السلام بودند، به مغرب آمد. ابوعبدالله در ربیع‌الاول سال ۲۸۸ ق وارد سرزمین کتامه شد. وی به مدت ۱۷ سال به نفع فاطمیان تبلیغ و فعالیت داشت و از زمینه‌سازان برپایی خلافت آنان بود. فعالیت او در دو مرحله صورت گرفت: مرحله تبلیغ و دعوت، مرحله فعالیت نظامی.^۱ ابوعبدالله زمینه را برای حضور امام اسماعیلی، عبیدالله مهدی، که تا آن زمان، مردم را به او دعوت می‌کرد، مهیا کرده بود. بدین‌گونه عبیدالله مهدی (۳۲۲ - ۲۹۷ ق) نخستین دولت شیعی در مغرب را به نام فاطمیان تشکیل داد و از این دوره به بعد، امامان فاطمی، دستگاه خلافت را بر عهده گرفتند.^۲ عبیدالله با تثبیت قدرت، پایتخت خود را از رقاده به شهر جدیدی در ساحل شرقی تونس منتقل و آن را مهدیه نامید.^۳ هرچند در دوران القائم خلیفه دوم فاطمی (۳۳۴ - ۳۲۲ ق) و المنصور خلیفه سوم فاطمی (۳۴۱ - ۳۳۴ ق) تلاش‌های زیادی برای فتح مصر صورت گرفت اما مؤثرترین

۱. نادیا، *اسماعیلیان پس از مغول*، ص ۵۱.

۲. همدانی، *جامع التواریخ*، ج ۳، ص ۱۸.

۳. واکر، *حمیدالدین کرمانی متفکر دوره الحاکم*، ص ۳۲.

اقدام در این زمینه که منجر به فتح مصر گردید، در دوره معز چهارمین خلیفه فاطمی (۳۴۱ - ۳۶۵ ق) شکل گرفت که دوران جدیدی از خلافت فاطمیان مصر با مرکزیت قاهره تا سال ۵۶۷ ق را رقم زد.^۱ از جمله مهم‌ترین سیاست‌های مذهبی خلفای فاطمی در مغرب تا فتح مصر می‌توان به این موارد اشاره کرد به خطیبان جوامع در رقاده و قیروان دستور دادند که در خطبه‌های نماز، بر پیامبر ﷺ و اهل بیت ﷺ، امیرالمؤمنین ﷺ، امام حسن ﷺ، امام حسین ﷺ، فاطمة الزهراء ﷺ، صلوات فرستاده شود؛^۲ بکارگیری عبارت «بلغت حجة الله» و «الحمد لله رب العالمین» در ضرب سکه برای تبلیغ حقانیت امام فاطمی در برابر خلیفه عباسی؛^۳ برگزاری محافلی بنام «مجالس الحکمه» که هدف آن آشنایی و تعلیم عقاید اسماعیلی به گونه‌ای تخصصی برای گروندگان به این مذهب بود؛^۴ به فقیهان دستور داده شد که فتاوی خود را طبق فقه شیعی صادر کنند^۵ و به مؤذنین دستور دادند که عبارت «حی علی خیر العمل» را در اذان اضافه و جمله «الصلاه خیر من النوم» را حذف نمایند.^۶ بیشترین تلاش‌ها در این جهت از سوی قاضی نعمان (د. ۳۶۳ ق) فقیه برجسته فاطمیان صورت گرفت که می‌توان وی را به عنوان نمونه‌ای از موفقیت دعوت فاطمی در گرایش سنی‌های محلی به عقاید اسماعیلی نام برد.^۷

این پژوهش، تنها به بررسی میزان انعکاس مؤلفه‌های هویت شیعی دولت فاطمیان (مغرب و اوایل مصر ۳۶۳ ق) در محتوای سه جلدی کتاب *شرح الاخبار* قاضی نعمان می‌پردازد، تا نشان داده شود که قاضی نعمان به عنوان یکی از داعیان معروف اسماعیلی تا چه اندازه در محتوای کتاب خود به مؤلفه‌های مهم هویت شیعه در دوران خلافت فاطمیان مصر تا سال وفات خود (۳۶۳ ق) پرداخته است. مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که قاضی نعمان به عنوان داعی و مروج مذهب اسماعیلی، تدوین‌گر فقه و کسی که در دربار خلفای فاطمی دارای مناصب مهمی بوده است، در کتاب سه جلدی شرح *الاخبار* خود، تاچه اندازه به مؤلفه‌های هویت شیعی پرداخته است؟ در این کتاب، مؤلفه‌های هویت شیعی به لحاظ کمی چگونه منعکس شده است؟ کدام‌یک از مؤلفه‌های هویت شیعه بیشترین و یا کمترین بازتاب

۱. همان، ص ۴۲.
۲. قاضی نعمان، *رساله افتتاح الدعوه*، ص ۲۱۷.
۳. همان.
۴. همان، ص ۷۳.
۵. همان، ص ۲۴۸.
۶. همان، ص ۲۵۰.
۷. ابن خلکان، *وفیات الاعیان*، ج ۵، ص ۴۱۵.

را در اثر وی داشته‌اند؟ کدام جلد از کتاب او بیشترین بازتاب مربوط به این مؤلفه‌ها را به خود اختصاص داده است؟

۱. فرضیه تحقیق: بی‌تردید طرح هر سؤال علمی با مجموعه‌ای از فرضیات مواجه است و فرضیه غالب در پاسخ به سؤال کلی پژوهش، این است که: مؤلفه‌های مربوط به هویت شیعی، همراه با نمادها و شاخص‌های آنها، در کتاب *شرح الاخبار* قاضی نعمان تکرار و بازتاب زیادی داشته است.

۲. هدف پژوهش: هدف اصلی این پژوهش بررسی و مشخص کردن میزان توجه و بازتاب مؤلفه‌های هویت شیعه دولت فاطمیان تا سال ۳۶۳ ق در محتوای کتاب سه جلدی *شرح الاخبار* قاضی نعمان می‌باشد. هدف از این پژوهش این است که مشخص گردد، اولاً: قاضی نعمان به چه میزان مفاهیم و مؤلفه‌های هویت شیعی را در این کتاب، که فضایل ائمه و اهل بیت علیهم‌السلام را در برمی‌گیرد، مورد تأکید و بازتاب قرار داده است و دوماً: در زمان نگارش کتاب، کدام یک از مؤلفه‌های هویت شیعی بیشتر و یا کمتر مورد توجه بوده است.

۳. پیشینه تحقیق: در سال‌های اخیر مؤسسات علمی متعددی به موضوع هویت شیعه، اسماعیلیان، قاضی نعمان و فاطمیان در مغرب و مصر، پرداخته‌اند و پژوهش‌های مختلف زیادی در این زمینه‌ها به نگارش درآمده است و هرکدام نیز در جایگاه خود دارای ارزش علمی می‌باشند، اما هیچ‌کدام از پژوهش‌ها، میزان توجه و تکرار مؤلفه‌های هویت شیعه فاطمیان را به‌صورت اختصاصی در محتوای کتاب *شرح الاخبار* قاضی نعمان مورد بررسی قرار نداده‌اند، همچنین باید خاطر نشان کرد که تمامی پژوهش‌های بررسی شده، به‌صورت کیفی انجام گرفته‌اند، درحالی‌که پژوهش پیش‌رو به‌صورت کمی (آماری) و در قالب تحلیل محتوا به انجام رسیده است و تحقیق مشابهی در این مورد صورت نگرفته است که در نوع خود دارای نوآوری می‌باشد و به‌نظر می‌رسد که می‌تواند پایه‌گذار تحقیقات مشابهی در آینده باشد. با این حال، تنها دو پژوهش در مورد کتاب *شرح الاخبار* قاضی نعمان، انجام یافته است که نگارندگان تحقیق حاضر نیز از آنها بهره‌جسته‌اند:

- زاهدی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای باعنوان «بررسی شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار قاضی نعمان» که در مجله علمی ترویجی *سخن تاریخ* به چاپ رسیده است، به بیان شخصیت، اولاد و مذهب قاضی نعمان (نظرات مختلفی که در مورد مذهب او است)، معرفی کتاب *شرح الاخبار* نقاط قوت و ضعف کتاب پرداخته است.

رفعت (۱۳۹۸) در مقاله‌ای تحت‌عنوان «روایت عاشورایی «شرح الاخبار» قاضی نعمان در میزان نقد» بعد از معرفی شخصیت، زندگی و تألیفات قاضی نعمان، به بیان روش تاریخ‌نگاری وی و

ویژگی‌های کتاب شرح الاخبار می‌پردازد، در ادامه به بررسی روایات قاضی نعمان از مقتل الحسین و نقد روایات غیرواقعی و جعلی کتاب شرح الاخبار در مورد این ماجرا و حوادث بعد از آن پرداخته است.

مفهوم‌شناسی و چارچوب نظری تحقیق

۱. هویت: این واژه را برای اولین بار اریکسون برای بیان مرحله‌ای از تحول جسمی و شخصیتی انسان - که به هویت فردی معنا شده است - به کاربرد؛ ولی بعدها به تدریج وارد سایر حوزه‌های علوم انسانی گردید.^۱ هویت عامل شناسایی خود از خود و من از خود و نیز عامل شناسایی جامعه از خود و جامعه از من است. از همین رو، در پرتو هویت نوع اول، شرط لازم برای وارد شدن به عرصه تعامل در جهان محقق می‌شود و در سایه هویت نوع دوم، روابط اجتماعی شکل می‌گیرد.^۲ از دیدگاه شیخاوندی هویت در حقیقت مجموعه‌ای از علایم آثار مادی، زیستی، جامعه‌ای، فرهنگی و روانی است که موجب شناسایی فرد از فرد، گروه از گروه و اهلیتی از اهلیت دیگر می‌شود.^۳ بنابراین هویت مجموعه‌ای از مرجع‌های مادی و جسمی، مراجع تاریخی، روانی - فرهنگی و روانی - جامعه‌ای است. این ابعاد به صورت خلاصه عبارتند از: بستگی جغرافیایی، بستگی نژادی، قومی و طایفه‌ای، بستگی‌های فرهنگی و زبانی، بستگی‌های فکری، دینی، اخلاقی و اجتماعی.^۴

۲. هویت دینی (مذهبی): مجموعه‌ای شناختی، اعتقادی و روانی شامل ارزش‌ها، هنجارها، باورها، احساسات، نمادها، طرز تلقی‌ها و آگاهی‌های مختص به یک خود فردی - اجتماعی است که حول یک محور غایی (مفهوم مقدس) سازمان یافته است و با اثرگذاری بر کنش‌های اجتماعی، از یک سو سبب همبستگی و انسجام درون گروهی (درون دینی) در میان اعضای گروه (دینداران) می‌شود و از سوی دیگر موجبات تمایزات «برون دینی» را با دیگر افراد و گروه‌ها فراهم می‌آورد.^۵

۳. هویت شیعه: شیعه در لغت به معنای یاران و پیروان است، اما در عرف فقیهان و متکلمان دوره‌های پیشین و پسین، بر پیروان علی علیه السلام و فرزندان او اطلاق می‌شود.^۶ شیعیان، کسانی‌اند که علی علیه السلام را به صورت ویژه همراهی کردند و به امامت و خلافت او به استناد نص و وصیت، خواه

۱. میرمحمدی، گفتارهایی در هویت ملی در ایران، ص ۸.
 ۲. خدایار و فتحی، «هویت ملی در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه: دوره متوسطه»، فصلنامه مطالعات ملی، ش ۳، ص ۳۳.
 ۳. شیخاوندی، تکوین و تنفیذ هویت ملی، ص ۶.
 ۴. تقی‌زاده، ایران در کتاب‌های درسی دوره پهلوی اول، ص ۱۳.
 ۵. رئوفی، «مؤلفه‌های هویت دینی»، مجله دین و ارتباطات، ش ۱ و ۲، ص ۱۰۵.
 ۶. ابن‌خلدون، العبر، ص ۳۷۶.

روشن و آشکار و خواه پنهان و پوشیده، گرایش پیدا کردند و گفتند: امامت از فرزندان او بیرون نمی‌رود و اگر بیرون رود یا به ستم از سوی دیگران و یا به تقیه از سوی امام است.^۱

در پژوهش پیش‌رو، تمامی مفاهیم، ارزش‌ها، باورها و مؤلفه‌هایی که بار معنایی در هویت شیعه را به ذهن متبادر می‌سازند و اکثر اندیشمندان بر روی آنها اتفاق نظر دارند، به عنوان هویت شیعه در نظر گرفته شده است.

۴. مؤلفه‌های هویت شیعه، نمادها و مشتقات آن: به‌طور کلی مهمترین مؤلفه‌های هویت شیعه و نمادهای آن، که بیشتر اندیشمندان و محققان^۲ روی آن اتفاق نظر دارند عبارتند از: (جدول ۱)

جدول شماره ۱: شاخص‌ها، مؤلفه‌ها و نمادهای هویت شیعی

مهمترین مؤلفه‌ها	شاخص‌های اصلی
امامت	شاخص اول: اصول و مفاهیم بنیادی و اصلی شیعه
ولایت	
مهدویت	
وصایت	
رجعت	
غیبت	
امر به معروف و نهی از منکر	
عدل، تقیه، بدها، انتظار، حج، جهاد، خمس، زکات	
امام علی <small>علیه السلام</small>	شاخص دوم: امامان شیعه
امام حسن <small>علیه السلام</small>	
امام حسین <small>علیه السلام</small>	
امام سجاد <small>علیه السلام</small> و امام باقر <small>علیه السلام</small>	
امام صادق <small>علیه السلام</small>	
امام کاظم <small>علیه السلام</small> و امام رضا <small>علیه السلام</small>	
امام جواد <small>علیه السلام</small> و امام هادی <small>علیه السلام</small>	
و امام حسن عسکری <small>علیه السلام</small>	
امام مهدی <small>علیه السلام</small>	

۱. شهرستانی، *ملل و نحل*، ص ۱۴۶.

۲. گودرزی، مجتهدزاده، حاجبانی، رزازی‌فر، عبادیان، فکوهی، علی‌خانی، رجایی، دوران، میرباقری، شیخاوندی، زمانی، معینی علمداری و

مهمترین مؤلفه‌ها	شاخص‌های اصلی
محرم	شاخص سوم: مظاهر، مناسک، مناسبت‌های شیعه
تاسوعا و عاشورا	
اربعین	
غدیر خم	
عید قربان	
نیمه شعبان	
ولادت ائمه <small>علیهم‌السلام</small>	
شهادت ائمه <small>علیهم‌السلام</small>	
مقبره و بارگاه‌های امامان شیعه <small>علیهم‌السلام</small>	شاخص چهارم: اماکن شیعه
مدارس شیعی	
کتابخانه‌ها و کتاب‌های مهم شیعی	
مساجد شیعی	
امامزاده‌ها	
شهرهای شیعی	
محل‌های شیعه نشین	شاخص پنجم: مفاخر، شخصیت‌ها، گروه‌های شیعه
فاطمه الزهرا <small>علیها‌السلام</small>	
آل عبا	
نواب اربعه	
سادات علوی	
اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>	
شیعیان نخستین	
شاعران شیعی	
دانشمندان شیعی	
محدثان شیعی	
رجال شیعی	
نقبای شیعی	
وکلائی شیعی	
قیام‌های شیعی	
فرق شیعی	

مهمترین مؤلفه‌ها	شاخص‌های اصلی
سکه‌های شیعه	شاخص ششم: دیگر نمادها و مظاهر مشهور شیعه
اذان شیعه	
پرچم شیعیان	
شعائر شیعیان	
احادیث شیعیان	
مکاتب شیعی	
تسبیح و مهر شیعه	
کتاب اربعه	
نهج البلاغه	
صحیفه سجادیه	
وقف و نذور شیعه	

۵. منبع مورد مطالعه (شرح الاخبار قاضی نعمان): عصر فاطمیان (۵۶۷ - ۲۹۷ ق)، یکی از مستندترین ادوار تاریخ اسلام است. این دوره را اغلب به عصر طلایی اسماعیلیه توصیف کرده‌اند. در این دوران تفکر و ادبیات اسماعیلی به اوج خود رسید. منابع تاریخی مربوط به فاطمیان به دو دسته تقسیم می‌شوند: منابع اسماعیلی و منابع غیر اسماعیلی. از میان منابع تاریخی اسماعیلی، تألیفات قاضی نعمان (م ۳۶۳ ق) نویسنده، داعی و قاضی القضاة دولت فاطمیان از اهمیت بسیاری برخوردار است.^۱ شرح الاخبار فی فضائل الأئمة الاطهار، یکی از آثار قاضی ابی حنفیه نعمان بن محمد تمیمی، عالم اسماعیلی مذهب دربار فاطمیان است. این کتاب با امتیازات فراوانش، درباره فضایل، مناقب و نقاط مهم زندگانی شش امام نخست شیعیان - از امام علی علیه السلام تا امام صادق علیه السلام - نگاشته شده و دارای شانزده جزء است که ده جزء آن به فضایل و مناقب حضرت علی علیه السلام و جنگ‌های آن حضرت در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و حوادث بعد از آن اختصاص دارد.^۲ قاضی نعمان که دلایل زیادی بر اسماعیلی بودنش وجود دارد، ۹ سال به اولین خلیفه فاطمی - المهدی بالله - خدمت کرد. در دوران القائم بامرالله - خلیفه دوم - عهده‌دار قضاوت طرابلس شد و در زمان المنصور بالله - خلیفه سوم - قاضی منصوریه شد. در زمان المعزالدین الله - خلیفه چهارم فاطمی - به بالاترین مقام رسید و منصب قاضی القضاة را از طرف معز دریافت نمود. وقتی المعز به سوی مصر حرکت نمود؛ قاضی نعمان

۱. چلونگر، «درآمدی بر تاریخ‌نگاری فاطمیان»، نشریه آینه پژوهشی، ش ۸۴، ص ۳۲ - ۲۷.

۲. زاهدی، «بررسی شرح الاخبار قاضی نعمان»، سخن تاریخ، ش ۲، ص ۶۵.

ملازم او بود تا اینکه در ۲۹ جمادی‌الآخر یا رجب سال ۳۶۳ قمری وفات یافت و معز در مرگ او بسیار ناراحت گردید و خود بر او نماز گزارد.^۱

شرح الاخبار کتاب کمیابی است که به راحتی به نسخه‌های آن نمی‌توان دست یافت، زیرا دارای جزءهای متعددی است و هر جزئی در کشوری مختلف قرار دارد و نسخ آن نایاب است؛ علت این امر نیز این‌گونه بیان شده که فرقه اسماعیلیه آثار و کتاب‌هایشان را در اختیار دیگران قرار نمی‌دهند و مخفی می‌کنند تا دیگران از اسرار آن آگاه نشوند. سید محمدحسین جلالی این کتاب را تحقیق و استخراج نموده و برای جمع‌آوری اجزای مختلف کتاب و تنظیم آن زحمات فراوانی کشیده و آن را در سه جلد (۱۶۰۰ صفحه) تنظیم کرده است. وی جزء اول تا چهارم را در جلد اول، جزء پنجم تا یازدهم را در جلد دوم و جزء یازدهم تا شانزدهم را در جلد سوم قرار داده است. این کتاب برای اولین بار در سال ۱۴۳۱ ق، توسط مؤسسه النشر الاسلامی قم، منتشر شد.^۲ منابع مورد استناد قاضی نعمان منابعی غنی و کهن می‌باشد، کتبی مانند مغازی ابن اسحاق،^۳ مغازی واقدی،^۴ الغدیر جریر طبری^۵ و المناقب بحر النسای.^۶ او در ضمن مطالب، به شرح لغات مشکل پرداخته و بابتی تحت عنوان «ضبط الغریب» باز نموده که در نوع خود قابل توجه است.^۷

روش‌شناسی تحقیق

موضوع بررسی مؤلفه‌های هویت شیعه در محتوای سه جلد از کتاب شرح الاخبار قاضی نعمان، پژوهشگر را در برابر مجموعه‌ای گسترده، از تعداد زیاد صفحات کتاب موردنظر و مؤلفه‌های زیاد هویت شیعه قرار می‌دهد، این امر روشی را طلب می‌کند که از طریق آن بتوان مؤلفه‌های هویت شیعه را از میان محتوای این سه جلد بازشناسی کرد؛ از این‌رو، به نظر می‌رسد بهترین روش، روش «تحلیل محتوا» است. در روش تحلیل محتوا پژوهشگر می‌کوشد، از طریق مصاحبه یا مطالعه پیامی مکتوب یا شفاهی، به داده‌هایی دست یابد تا به کمک آنها به بررسی فرضیه‌های تحقیق خود بپردازد. این روش عمدتاً در دو قالب کمی و کیفی شکل می‌گیرد. در پژوهش حاضر و به اقتضای مطلب،

۱. قاضی نعمان، شرح الاخبار، ج ۳، ص ۳۲.

۲. زاهدی، «بررسی شرح الاخبار قاضی نعمان»، سخن تاریخ، ش ۲، ص ۶۷.

۳. قاضی نعمان، شرح الاخبار، ج ۱، ص ۱۰۷.

۴. همان، ج ۳، ص ۲۹۷.

۵. همان، ج ۱، ص ۱۱۶.

۶. همان، ج ۲، ص ۴۷.

۷. همان.

سعی شده است که بیشتر از روش «تحلیل محتوای کمی» جهت استخراج داده‌ها و شمارش مؤلفه‌ها و به منظور تحلیل، ارزیابی و تفسیر داده‌های مورد نظر از روش «تحلیل محتوای مضمونی» یا «کیفی موريس دوورژه» استفاده شود. درباره این روش پژوهشی تاکنون تعریف‌های بسیاری از سوی صاحب‌نظران روش تحقیق ارائه شده است؛ براساس یکی از این تعریف‌ها «تحلیل محتوا، فرآیند نظام‌مند شناسایی، طبقه‌بندی، تفسیر، استنباط و استخراج پیام‌ها، نمادها، آثار و مفاهیم پیدا و پنهان در متون نوشتاری، رسانه‌ها و سایر مجموعه‌های مورد بررسی، براساس روش‌های پژوهش کمی و کیفی است».^۱ برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در یک متن می‌توان، از روش تحلیل محتوا استفاده کرد. در این روش محتوای آشکار و پیام‌ها به‌طور نظام‌دار و کمی توصیف می‌شود؛ از این‌رو، این روش را می‌توان، روش تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی قلمداد کرد. تحلیل محتوا، روشی مناسب، برای پاسخ دادن به سؤال‌هایی درباره محتوای یک پیام است. کاربردهای مهم تحلیل محتوا عبارتند از: الف) توصیف ویژگی‌های یک پیام؛ ب) استنباط درباره فرستندگان پیام و دلایل یا پیش‌آیندهای پیام.^۲

تحلیل محتوا، دارای دو رویکرد کمی و کیفی است؛ «در رویکرد کمی با استفاده از محاسبه فراوانی و تعداد وقوع کلمات و اسامی و فضای اختیاری داده شده، موضوع مربوط را مورد تحلیل قرار می‌دهیم»، «رویکرد کیفی، روشی است بر یک دیدگاه تفسیرگرایانه و توجه آن به چگونگی تفسیر، درک، تجربه و به‌وجود آمدن جهان اجتماعی معطوف است».^۳ تحلیل محتوا انواعی دارد: ۱. تحلیل محتوای عمل‌گرایانه: شیوه‌هایی که علامت‌ها را برحسب علت‌ها یا آثار محتمل آنها طبقه‌بندی می‌کنند؛ مثلاً: شمارش تعداد دفعات بیان چیزی که احتمالاً اثری بر ایجاد نگرش مثبت یا منفی درباره پدیده‌ای در شنونده دارد؛ ۲. تحلیل محتوای معنایی؛^۴ ۳. تحلیل عناوین؛^۵ ۴. شامل ارائه فراوانی موضوعات خاص و تحلیل خصوصیات، تحلیل توصیف و تحلیل علائم است.^۶ با رشد روزافزون وسایل ارتباط جمعی، رشد بی‌سابقه صنعت چاپ و تولید فراوان متون نوشتاری، استفاده از این روش پژوهشی، به منظور آشکار کردن محتوای پیام‌ها و انواع ارتباطات انسانی، کاربرد وسیع و فراوانی یافته است.

۱. معروفی و یوسف زاده، *تحلیل محتوا در علوم انسانی*، ص ۱۵.

۲. سرمد و همکاران، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، ص ۶۵.

۳. همان، ص ۶۶.

4. Pragmatical.

5. Semantical.

6. Designation.

۷. کریبندورف، *تحلیل محتوا: مبانی روش‌شناسی*، ص ۴۱.

جامعه آماری پژوهش حاضر را منابع اصلی تاریخی دوران فاطمیان (مغرب و مصر) تشکیل می‌دهد. از حجم کلی جامعه مورد مطالعه، کتاب شرح الاخبار قاضی نعمان، به عنوان نمونه و به صورت هدفمند انتخاب شد؛ زیرا معروف‌ترین نویسنده دوران فاطمیان قاضی نعمان است که خود در دستگاه خلافت فاطمیان خدمت کرده و شاهد حوادث مربوط به آن زمان بوده، همچنین یکی از مهمترین آثار وی کتاب شرح الاخبار است. روش گردآوری داده‌ها، از متن جامعه نمونه، به این صورت بود که محقق، با استقرای تمام، آن دسته از عبارات، گزاره‌ها، مفاهیم، مؤلفه‌ها و نمادهایی که از سوی اغلب مؤلفان، به عنوان ویژگی بارز و مهم هویت شیعه، مورد قبول واقع بودند (جدول شماره ۱) را انتخاب کرد و آنگاه فراوانی پیام‌ها، شمارش شدند. برای کنترل صحت داده‌ها در جامعه آماری مورد بررسی، ابتدا دو بار شمارش شد و در مواردی که پس از دو بار شمارش، باز هم اختلافی مشاهده شد، شمارش بار سوم ملاک قرار گرفت. به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها، ابتدا جدول‌های مربوط به کتاب مورد نظر تکمیل شد، آن‌گاه، تمام مؤلفه‌ها در هر سه جلد کتاب، شمارش شدند. در مرحله بعد، نتایج جدول‌ها با یکدیگر مقایسه شد و در نهایت، مقایسه‌ای میان نتایج جدول‌های مربوط به کتاب شرح الاخبار قاضی نعمان به عمل آمد و پس از تجزیه و تحلیل داده‌ها، سعی شد اطلاعات بر اساس سؤال‌های تحقیق، مورد ارزیابی قرار گرفته، پاسخ نهایی به آنها داده شود.

شاخص‌های تحقیق

مهم‌ترین شاخص‌ها و نمادهایی که برای هویت شیعی در پژوهش حاضر به کار رفته، عبارت است از:
 شاخص اول: در اصول و مفاهیم بنیادی و اصلی شیعه: مؤلفه‌هایی مانند: امامت؛ ولایت؛ مهدویت؛ وصایت؛ رجعت؛ غیبت؛ امر به معروف و نهی از منکر ...

شاخص دوم: در امامان شیعه: واژه‌هایی مانند: حضرت علی علیه السلام؛ امام حسن علیه السلام؛ امام حسین علیه السلام؛ سایر امامان ...

شاخص سوم: در مظاهر، مناسک و مناسبت‌های شیعه: مؤلفه‌هایی مانند: محرم؛ مساجد؛ تاسوعا و عاشورا؛ اربعین؛ نیمه شعبان؛ غدیرخم؛ عید قربان؛ زیارت قبور ائمه علیهم السلام، ولادت‌ها و شهادت‌های ائمه علیهم السلام و ...

شاخص چهارم: اماکن مهم شیعی: مؤلفه‌هایی مانند: مقبره و بارگاه‌های شیعه؛ مدارس شیعی؛ کتابخانه‌های شیعی؛ مساجد شیعی؛ شهرهای شیعی؛ محله‌های شیعه نشین؛ امامزاده‌ها و ...
 شاخص پنجم: در مفاخر، شخصیت‌ها و فرق شیعی: مؤلفه‌هایی مانند: فاطمه الزهراء علیها السلام؛ نواب اربعه؛

سادات علوی؛ آل عبا و اهل بیت علیهم السلام؛ شاعران شیعی، رجال شیعی، محدثان شیعی، نقبای شیعی، وکلای شیعی، فرق شیعی، غلات شیعی و

شاخص ششم: نمادها و مظاهر مهم شیعی: مؤلفه‌هایی مانند: سکه‌های شیعی، پرچم شیعی، اذان شیعی، شعائر شیعی، احادیث شیعی، نهج البلاغه، صحیفه سجادیه، تسبیح و مهر شیعه، نذور و وقف شیعه، و

یافته‌های پژوهش (فراوانی و درصد مؤلفه‌ها در کتاب مورد نظر)

جدول شماره ۲ فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم و نمادهای هویت شیعه
در محتوای کتاب شرح الاخبار قاضی نعمان (جلد ۱، ۲ و ۳)

مؤلفه‌های هویت شیعی (مؤلفه‌ها و مفاهیم (نمادها))	جلد اول کتاب شرح الاخبار		جلد دوم کتاب شرح الاخبار		جلد سوم کتاب شرح الاخبار	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
شاخص اول: اصول بنیادی شیعه	امامت	۱۸	۳/۵۷	۱۳	۱/۱۸	۰/۵۱
	ولایت	۳۲	۶/۳۵	۱۴	۱/۲۷	۰/۵۷
	مهدویت	۸	۱/۵۹	۶	۰/۵۴	۰/۷۷
	وصایت	۷	۱/۳۹	۴	۰/۳۶	۰/۵۷
	رجعت	۰	۰	۶	۰/۵۴	۰/۱۲
	غیبت	۳	۰/۵۹	۷	۰/۶۳	۰/۳۸
	امربه معروف و نهی از منکر	۳	۰/۵۹	۴	۰/۳۶	۰/۳۸
	عدل، تقیه، بدها، انتظار، حج، جهاد، خمس، زکات	۳۱	۶/۱۵	۴۲	۳/۸۱	۱/۰۲
شاخص دوم: امامان شیعه	امام علی <small>علیه السلام</small>	۱۹۸	۳۹/۲۸	۴۵۲	۴۰/۹۸	۱۲/۹۴
	امام حسن <small>علیه السلام</small>	۱۵	۲/۹۸	۸۱	۷/۳۴	۱۲/۶۸
	امام حسین <small>علیه السلام</small>	۲۱	۴/۱۷	۶۳	۵/۷۱	۱۹/۹۲
	امام سجاد <small>علیه السلام</small> و امام باقر <small>علیه السلام</small>	۸	۱/۵۹	۴	۰/۳۶	۷/۱۷
	امام صادق <small>علیه السلام</small>	۷	۱/۳۹	۳۶	۳/۲۶	۱۱/۰۸
	امام کاظم <small>علیه السلام</small> و امام رضا <small>علیه السلام</small>	۱	۰/۲۰	۲	۰/۱۸	۰/۹۰
	امام جواد <small>علیه السلام</small> و امام هادی <small>علیه السلام</small> و امام حسن عسکری <small>علیه السلام</small>	۱	۰/۲۰	۲	۰/۱۸	۰/۵۱
	امام مهدی <small>علیه السلام</small>	۶	۱/۱۹	۴	۰/۳۶	۱/۴۱

۰/۳۸	۶	۰/۲۷	۳	۰/۴۰	۲	محرم	شناختن سوم: مظاهر شیعه
۰/۵۷	۹	۰/۴۵	۵	۰/۵۹	۳	تاسوعا و عاشورا	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	اربعین	
۰/۳۲	۵	۰/۹۹	۱۱	۴/۱۷	۲۱	غدیر خم	
۰	۰	۰	۰	۰/۲۰	۱	عید قربان	
۰	۰	۰	۰	۰/۲۰	۱	نیمه شعبان	
۰/۵۷	۹	۱/۰۹	۱۲	۰/۲۰	۱	ولادت ائمه <small>علیهم‌السلام</small>	
۰/۸۳	۱۳	۱/۲۷	۱۴	۰/۷۹	۴	شهادت و رحلت ائمه <small>علیهم‌السلام</small>	
۰/۱۲	۲	۰/۲۷	۳	۰/۴۰	۲	مقبره و بارگاه‌های امامان شیعه	شناختن چهارم: اماکن شیعه
۰/۰۶	۱	۰	۰	۰	۰	مدارس شیعی	
۰/۱۹	۳	۰/۱۸	۲	۰	۰	کتابخانه‌های شیعی	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	مساجد شیعی	
۰/۵۱	۸	۰/۳۶	۴	۰/۴۰	۲	امام زاده‌ها	
۰	۰	۰/۱۸	۲	۰/۲۰	۱	شهرهای شیعی	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	محله‌های شیعه‌نشین	شناختن پنجم: مفاخر و شخصیت‌های شیعه
۸/۰۷	۱۲۶	۷/۹۸	۸۸	۲/۷۸	۱۴	فاطمه الزهرا <small>علیها‌السلام</small>	
۰/۱۹	۳	۰/۸۱	۹	۰	۰	آل عبا	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	نواب اربعه	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	سادات علوی	
۶/۵۳	۱۰۲	۶/۷۰	۷۴	۳/۷۷	۱۹	اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>	
۲/۹۴	۴۶	۵/۷۱	۶۳	۸/۷۳	۴۴	شیعیان نخستین	
۰/۹۰	۱۴	۰/۷۲	۸	۰	۰	شاعران شیعی	
۰/۷۷	۱۲	۰/۸۱	۹	۰/۷۹	۴	دانشمندان شیعی	
۰/۵۷	۹	۰/۷۲	۸	۱/۳۹	۷	محدثان شیعی	
۰/۵۱	۸	۰/۴۵	۵	۰/۵۹	۳	رجال شیعی	
۰/۱۹	۳	۰	۰	۰	۰	نقبای شیعی	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	وکلا شیعی	
۰/۵۱	۸	۰/۱۸	۲	۰	۰	قیام‌های شیعی	
۰/۷۰	۱۱	۰/۲۷	۳	۱/۵۹	۸	فرق شیعی	

•	•	•	•	•	•	سکه‌های شیعه	شاخص شناسی: دیگر نمادهای مشهور شیعه
•	•	•	•	•	•	اذان شیعه	
•	•	•	•	•	•	پرچم شیعیان	
•	•	۰/۱۸	۲	•	•	شعائر شیعیان	
۲/۰۵	۳۲	۱/۹۹	۲۲	۱/۱۹	۶	احادیث شیعیان	
•	•	۰/۱۸	۲	•	•	مکاتب شیعی	
•	•	•	•	•	•	تسبیح و مهر شیعه	
۰/۵۱	۸	۰/۷۲	۸	•	•	کتاب اربعه	
۰/۳۸	۶	۰/۳۶	۴	۰/۴۰	۲	نهج البلاغه	
۰/۱۳	۲	•	•	•	•	صحیفه سجادیه	
•	•	•	•	•	•	وقف، نذور شیعه	
۱۰۰	۱۵۶۱	۱۰۰	۱۱۰۳	۱۰۰	۵۰۴	جمع کل فراوانی و درصد	

جدول شماره ۳: جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌های هویت شیعه

در تمامی جلد اول، دوم و سوم کتاب شرح الاخبار قاضی نعمان

در تمامی جلد اول، دوم و سوم		مفاهیم و مقوله‌ها
درصد	فراوانی	
۱/۲۳	۳۹	امامت
۱/۷۴	۵۵	ولایت
۰/۸۲	۲۶	مهدویت
۰/۶۳	۲۰	وصایت
۰/۲۵	۸	رجعت
۰/۷۲	۲۳	غیبت
۰/۴۱	۱۳	امربه معروف و نهی از منکر
۲/۸۱	۸۹	عدل، تقیه، بداء، انتظار، حج، جهاد، خمس، زکات
۲۶/۸۹	۸۵۲	امام علی <small>علیه السلام</small>
۹/۲۸	۲۹۴	امام حسن <small>علیه السلام</small>
۱۲/۴۷	۳۹۵	امام حسین <small>علیه السلام</small>
۳/۹۱	۱۲۴	امام سجاد <small>علیه السلام</small> و امام باقر <small>علیه السلام</small>

در تمامی جلد اول، دوم و سوم		مفاهیم و مقوله‌ها
درصد	فراوانی	
۶/۸۲	۲۱۶	امام صادق <small>علیه السلام</small>
۰/۵۳	۱۷	موسی کاظم <small>علیه السلام</small> و امام رضا <small>علیه السلام</small>
۰/۳۵	۱۱	امام جواد <small>علیه السلام</small> و امام هادی <small>علیه السلام</small> و امام حسن عسکری <small>علیه السلام</small>
۰/۰۱	۳۲	امام مهدی <small>علیه السلام</small>
۰/۳۵	۱۱	محرم
۰/۵۳	۱۷	تاسوعا و عاشورا
۰	۰	اربعین
۱/۱۷	۳۷	غدیرخم
۰/۰۳	۱	عید قربان
۰/۰۳	۱	نیمه شعبان
۰/۶۹	۲۲	ولادت ائمه <small>علیهم السلام</small>
۰/۹۸	۳۱	شهادت و رحلت ائمه <small>علیهم السلام</small>
۰/۲۲	۷	مقبره و بارگاه‌های امامان شیعه
۰/۰۳	۱	مدارس شیعی
۰/۱۶	۵	کتابخانه‌ها و کتابهای شیعی
۰	۰	مساجد شیعی
۰/۴۴	۱۴	امام زاده‌ها
۰/۰۹	۳	شهرهای شیعی
۰	۰	محل‌های شیعه نشین
۷/۲۰	۲۲۸	فاطمه الزهرا <small>علیها السلام</small>
۰/۳۸	۱۲	آل عبا
۰	۰	نواب اربعه
۰	۰	سادات علوی
۶/۱۵	۱۹۵	اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۴/۸۳	۱۵۳	شیعیان نخستین
۰/۶۹	۲۲	شاعران شیعی
۰/۷۹	۲۵	دانشمندان شیعی

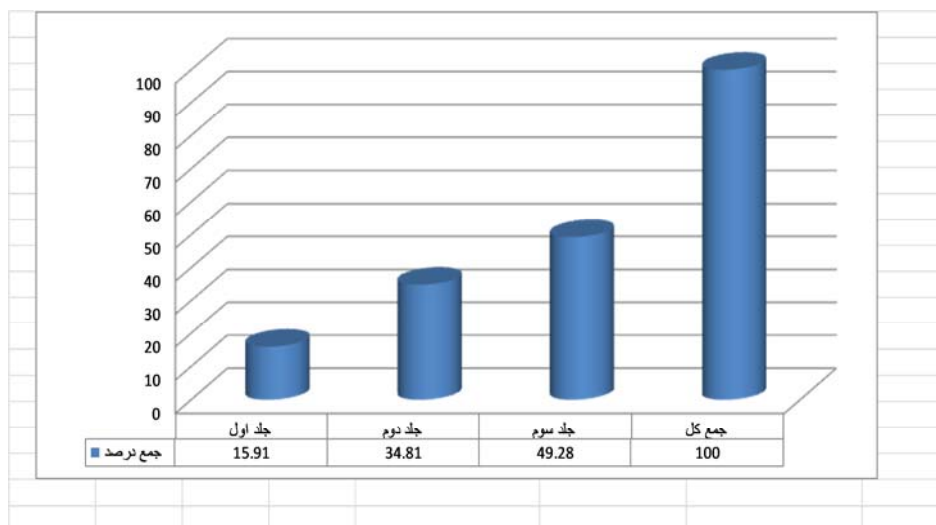
در تمامی جلد اول، دوم و سوم		مفاهیم و مقوله‌ها
درصد	فراوانی	
۰/۷۶	۲۴	محدثان شیعی
۰/۵۰	۱۶	رجال شیعی
۰/۰۹	۳	نقبای شیعی
۰	۰	وکلای شیعی
۰/۳۱	۱۰	قیام‌های شیعی
۰/۶۹	۲۲	فرق شیعی
۰	۰	سکه‌های شیعه
۰	۰	اذان شیعه
۰	۰	پرچم شیعیان
۰/۰۶	۲	شعائر شیعیان
۱/۸۹	۶۰	احادیث شیعیان
۰/۰۶	۲	مکاتب شیعی
۰	۰	تسبیح و مهر شیعه
۰/۵۰	۱۶	کتب اربعه
۰/۳۸	۱۲	نهج البلاغه
۰/۰۶	۲	صحیفه سجادیه
۰	۰	وقف، نذور شیعه
۱۰۰	۳۱۶۸	جمع کل فراوانی

جدول شماره ۴: مقایسه جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌های هویت شیعه

در جلد اول، دوم و سوم کتاب شرح الاخبار قاضی نعمان

کتاب شرح الاخبار	جمع کل فراوانی	جمع درصد
جلد اول	۵۰۴	۱۵/۹۱
جلد دوم	۱۱۰۳	۳۴/۸۱
جلد سوم	۱۵۶۱	۴۹/۲۸
جمع کل	۳۱۶۸	۱۰۰

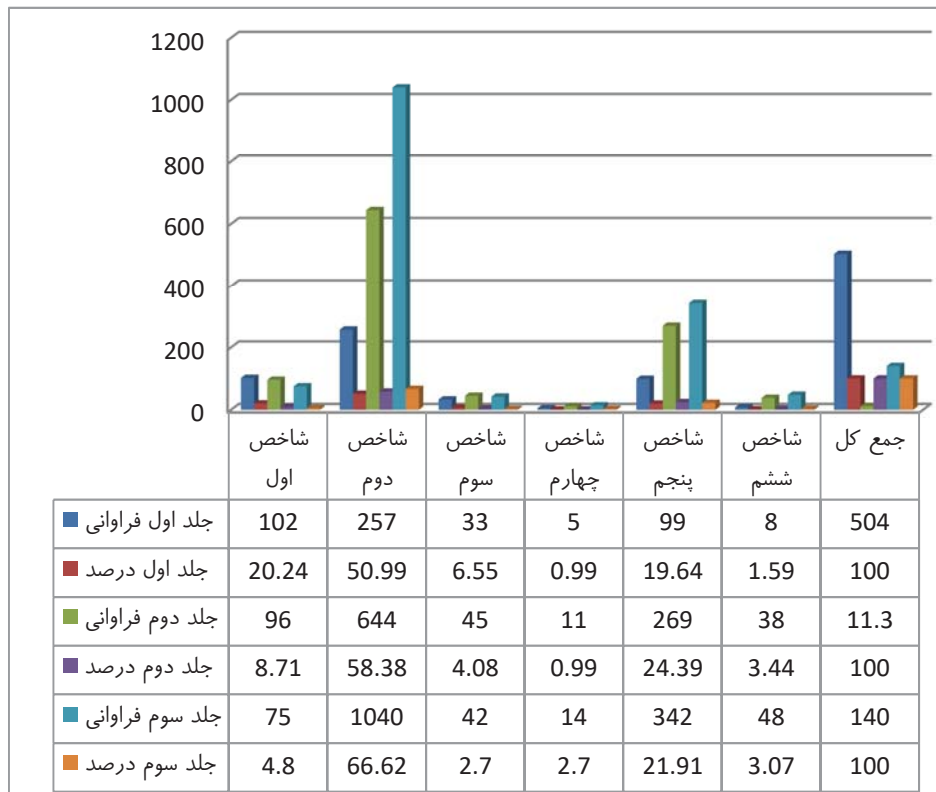
نمودار شماره یک: (مربوط به جدول شماره چهار) - مقایسه جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌های هویت شیعه در جلد اول، دوم و سوم کتاب شرح الاخبار قاضی نعمان

جدول شماره ۵: مقایسه میان شنش شاخص اصلی مؤلفه‌های هویت شیعه در جلد اول، دوم و سوم کتاب شرح الاخبار قاضی نعمان

جلد سوم		جلد دوم		جلد اول		شاخص‌های اصلی هویت شیعه
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
۴/۸۰	۷۵	۸/۷۱	۹۶	۲۰/۲۴	۱۰۲	شاخص اول
۶۶/۶۲	۱۰۴۰	۵۸/۳۸	۶۴۴	۵۰/۹۹	۲۵۷	شاخص دوم
۲/۷۰	۴۲	۴/۰۸	۴۵	۶/۵۵	۳۳	شاخص سوم
۰/۸۹	۱۴	۰/۹۹	۱۱	۰/۹۹	۵	شاخص چهارم
۲۱/۹۱	۳۴۲	۲۴/۳۹	۲۶۹	۱۹/۶۴	۹۹	شاخص پنجم
۳/۰۷	۴۸	۳/۴۴	۳۸	۱/۵۹	۸	شاخص ششم
۱۰۰	۱۵۶۱	۱۰۰	۱۱۰۳	۱۰۰	۵۰۴	جمع کل

نمودار شماره دو: (مربوط به جدول شماره پنج) - مقایسه میان شش شاخص اصلی مؤلفه‌های هویت شیعه در جلد اول، دوم و سوم کتاب شرح الاخبار قاضی نعمان

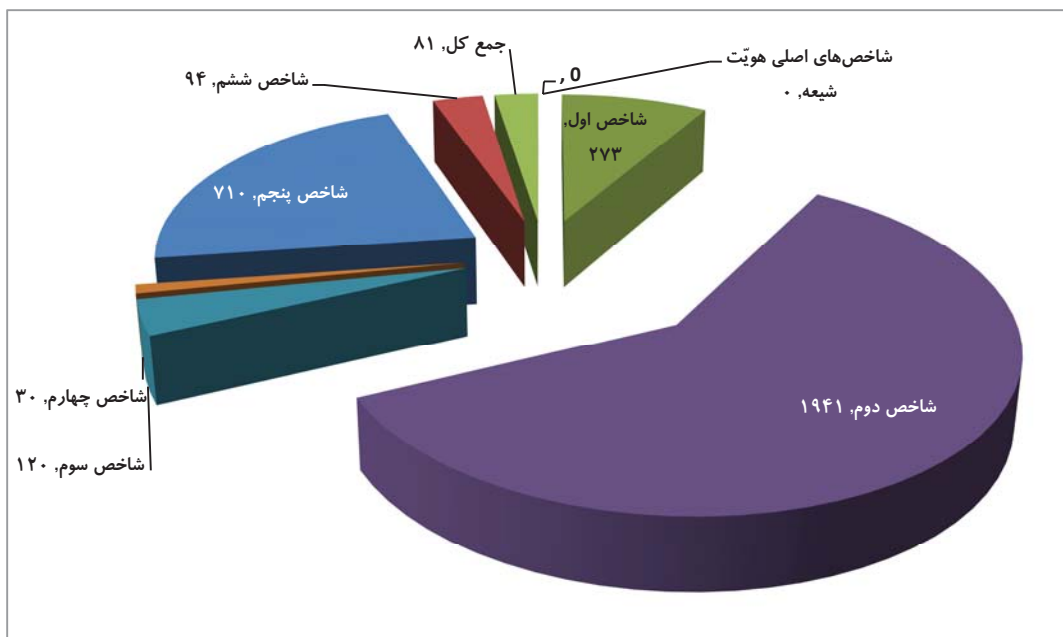

جدول شماره ۶: مقایسه و جمع کل فراوانی و درصد هر شاخص اصلی مؤلفه‌های هویت شیعه در تمامی سه جلد کتاب شرح الاخبار قاضی نعمان

در هر سه جلد		شاخص‌های اصلی هویت شیعه
درصد	فراوانی	
۸/۶۲	۲۷۳	شاخص اول
۶۱/۲۷	۱۹۴۱	شاخص دوم
۳/۷۹	۱۲۰	شاخص سوم
۰/۹۴	۳۰	شاخص چهارم
۲۲/۴۱	۷۱۰	شاخص پنجم
۲/۹۷	۹۴	شاخص ششم
۱۰۰	۳۱۶۸	جمع کل

نمودار شماره سه: (مربوط به جدول شماره شش) مقایسه و جمع کل فراوانی و درصد هر شاخص اصلی

مؤلفه‌های هویت شیعه در تمامی سه جلد کتاب شرح الاخبار قاضی نعمان

در هر سه جلد		
درصد	فراوانی	
۸/۶۲	۲۷۳	اصول و مفاهیم اصلی شیعه (شاخص اول)
۶۱/۲۷	۱۹۴۱	امامان شیعه (شاخص دوم)
۳/۷۹	۱۲۰	مناسک و مناسبت‌های شیعه (شاخص سوم)
۰/۹۴	۳۰	اماکن مهم شیعی (شاخص چهارم)
۲۲/۴۱	۷۱۰	شخصیت‌ها و گروه‌های شیعی (شاخص پنجم)
۲/۹۷	۹۴	نمادها و مظاهر مهم شیعی (شاخص ششم)

۱. تفسیر کمی و تجزیه و تحلیل داده‌ها

میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی با توجه به جداول شماره مذکور، پس از بررسی محتوای کتاب شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار قاضی نعمان به شرح زیر می‌باشد:

۱. جلد اول: جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و نمادهای هویت شیعه در جلد اول کتاب شرح الاخبار،

۵۰۴ مورد با ۱۵/۹۱ درصد بود. به این ترتیب که بیشترین بازتاب و میزان توجه و تأکید در این جلد،

در شاخص دوم (امامان شیعه) با ۲۵۷ فراوانی و ۵۰/۹۹ درصد می‌باشد. همچنین در این کتاب، شاخص اول (اصول و مفاهیم اصلی شیعه) با ۱۰۲ مورد فراوانی و ۲۰/۲۴ درصد در مرتبه دوم قرار دارد و در رتبه سوم شاخص پنجم (مفاخر و شخصیت‌های معروف شیعی) با ۹۹ مورد فراوانی و ۱۹/۶۴ درصد، بازتاب داشته است. کمترین میزان توجه و تأکید به مؤلفه‌های هویت شیعه در جلد اول نیز به ترتیب در شاخص‌های چهارم (اماکن شیعی) با ۵ مورد فراوانی و ۰/۹۹ درصد، شاخص ششم (نمادها و مظاهر مهم شیعی) با ۸ مورد فراوانی و ۱/۵۹ درصد و شاخص سوم (مناسک شیعی) با ۳۳ مورد فراوانی و ۶/۵۵ درصد، بازتاب داشته است. در میان مؤلفه‌های هویت شیعه در تمامی جلد اول، بیشترین میزان تکرار و تأکید را مؤلفه امام علی علیه السلام با ۱۹۸ فراوانی و ۳۹/۲۸ درصد، مؤلفه شیعیان نخستین با ۴۴ مورد فراوانی و ۸/۷۳ درصد، مؤلفه ولایت با ۳۲ مورد فراوانی و ۶/۳۵ درصد، مؤلفه خمس و جهاد و... با ۳۱ مورد فراوانی و ۶/۱۵ درصد، مؤلفه غدیرخیم و امام حسین علیه السلام هر کدام با ۲۱ مورد فراوانی و ۴/۱۷ درصد، مؤلفه اهل بیت علیهم السلام با ۱۹ مورد فراوانی و ۳/۷۷ درصد و مؤلفه فاطمه الزهرا علیها السلام با ۱۴ مورد فراوانی و ۲/۷۸ درصد، داشته‌اند. کمترین میزان تکرار و توجه نیز به مؤلفه‌های مانند: اربعین، نیمه شعبان، مدارس شیعی، مساجد شیعی، نواب اربعه، شاعران شیعی، رجال شیعی، وکلای شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجادیه، مکاتب شیعی، مهر شیعی و ... اختصاص داشته است.

استناد مربوط به فراوانی داده‌ها و مؤلفه‌های هویت شیعه که در جلد اول کتاب شرح الاخبار دارای بیشترین تکرار و توجه بوده‌اند نیز بدین قرار است:

مؤلفه امامت (ص ۹۲، ۲۱۸، ۱۰۵، ۲۶۵)، مؤلفه ولایت (ص ۲۴۴، ۱۰۴، ۲۳۸، ۲۳۴، ۲۱۹، ۲۴۰، ۲۲۵، ۲۳۹، ۱۴۵، ۲۳۲)، مؤلفه مهدویت (ص ۱۲۴، ۸۳، ۳۱، ۴۰، ۱۲۳، ۱۱۹، ۲۰۰)، مؤلفه وصایت (ص ۴۵، ۱۲۷، ۱۱۶، ۱۸۲، ۳۵۲، ۱۱۹)، مؤلفه غیبت (ص ۳۴۶، ۲۶۹، ۱۸۶)، مؤلفه امریه معروف و نهی از منکر (ص ۳۷۰، ۲۸۰، ۱۲۳)، مؤلفه جهاد و خمس ... (ص ۲۲۴، ۳۲۵، ۲۵۳، ۳۲۰، ۳۲۶، ۱۴۰، ۴۱۴، ۲۶۱، ۴۶۵، ۱۰۳، ۴۲۶، ۳۶۹، ۴۹۶، ۱۱۱، ۶۶، ۴۲۳، ۵۷، ۲۲۵، ۲۱۹، ۲۲۹)، مؤلفه امام علی علیه السلام (ص ۲۵۵، ۱۹۹، ۹۴، ۱۹۵، ۲۰۷، ۴۳۳، ۴۲۷، ۲۱۲، ۱۸۸، ۱۸۱، ۴۸۶، ۴۳۹، ۴۳۲، ۴۵۱، ۱۰۱، ۴۲۲، ۴۳۷، ۱۷۸، ۱۴۰، ۲۲۱، ۹۳، ۲۶۲، ۳۲۳، ۴۴۱، ۲۳۱، ۱۱۹، ۱۸۰، ۴۰۳، ۴۴۴، ۴۱، ۴۲۸، ۲۳۲، ۲۴۲، ۲۲۹، ۲۲۸، ۱۴۸، ۱۴۷، ۱۴۳، ۱۳۷، ۳۲۲، ۴۹۲، ۱۶۶، ۲۲۷، ۱۰۶، ۱۹۸، ۲۰۳، ۲۳۴، ۱۵۵، ۲۱۳، ۳۰۲، ۲۸۶، ۲۲۴، ۸۲، ۵۰، ۱۴۱)، مؤلفه امام حسن علیه السلام (ص ۲۱۱، ۲۹، ۴۶۲، ۱۲۴، ۱۶۳، ۳۷، ۸۲، ۲۲۸، ۲۴۲)، مؤلفه امام حسین علیه السلام (ص ۵۵، ۴۶۱، ۴۵۱، ۴۵۹، ۴۴۴، ۴۶۳، ۱۶۳، ۳۸۳)، مؤلفه امام سجاده علیه السلام

و امام باقر علیه السلام (ص ۴۵۹، ۲۹، ۳۱، ۳۴۰، ۹۰، ۴۴۴)، مؤلفه امام صادق علیه السلام (ص ۵۰، ۲۹، ۳۰، ۷۱، ۴۴۷، ۴۵۹، ۴۲۰)، مؤلفه غدیر خم (ص ۳۲۱، ۲۹۴، ۹۹، ۱۰۴، ۲۳۰، ۲۴۵، ۱۳۱، ۸۱، ۱۰۹، ۱۳۰، ۱۰۸، ۲۳۶)، مؤلفه فاطمه الزهرا علیها السلام (ص ۲۴۱، ۲۰۷، ۱۸۳، ۲۸۲، ۱۲۲، ۱۲۳، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۲۹، ۳۱، ۲۱، ۲۶، ۱۴۰، ۱۸۸، ۲۰۳، ۱۴۹، ۷۹، ۴۲۷۳۰، ۴۲۰، ۴۴۴، ۱۸۶، ۱۷۲، ۱۲۰)، مؤلفه اهل بیت علیهم السلام (ص ۱۶۳، ۲۰۳، ۴۴۴، ۶، ۱۶۱، ۲۳۳، ۳، ۲۰۲، ۱۲۱، ۲۰۰، ۷۸، ۶۵، ۱۰۷، ۱۵۷، ۲۰۷، ۱۶۲) و مؤلفه شیعیان نخستین (ص ۴۶۵، ۱۲۵، ۴۶۴، ۱۱۷، ۴۵۹، ۱۷۸، ۲۲۰، ۱۰۸).

۲. جلد دوم: جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و نمادهای هویت شیعه در جلد دوم کتاب شرح الاخبار، ۱۱۰۳ مورد با ۳۴/۸۱ درصد بود، به این ترتیب ملاحظه می‌شود که بیشترین بازتاب و میزان توجه و تأکید در این جلد: در شاخص دوم (امامان شیعه) با ۶۴۴ فراوانی و ۵۸/۳۸ درصد می‌باشد. همچنین در این کتاب، شاخص پنجم (مفاخر و شخصیت‌های معروف شیعی) با ۲۶۹ مورد فراوانی و ۲۴/۳۹ درصد در مرتبه دوم قرار دارد و در رتبه سوم، شاخص اول (اصول و مفاهیم اصلی شیعه) با ۹۶ مورد فراوانی و ۸/۷۱ درصد، بازتاب داشته است، کمترین میزان توجه و تأکید به مؤلفه‌های هویت شیعه در جلد دوم نیز به ترتیب در شاخص‌های چهارم (اماکن شیعی) با ۱۱ مورد فراوانی و ۰/۹۹ درصد، شاخص ششم (نمادها و مظاهر مهم شیعی) با ۳۸ مورد فراوانی و ۳/۴۴ درصد و شاخص سوم (مناسک شیعی) با ۴۵ مورد فراوانی و ۴/۰۸ درصد، بازتاب داشته است. در میان مؤلفه‌های هویت شیعه در تمامی جلد دوم، بیشترین میزان تکرار و تأکید را مؤلفه‌های امام علی علیه السلام با ۴۵۲ فراوانی و ۴۰/۹۸ درصد، مؤلفه فاطمه الزهرا علیها السلام با ۸۸ مورد فراوانی و ۷/۹۸ درصد، مؤلفه امام حسن علیه السلام با ۸۱ مورد فراوانی و ۷/۳۴ درصد، مؤلفه اهل بیت علیهم السلام با ۷۴ مورد فراوانی و ۶/۷۰ درصد و مؤلفه امام حسین علیه السلام با ۶۳ مورد فراوانی و ۵/۷۱ درصد، داشته‌اند. کمترین میزان تکرار و توجه نیز به مؤلفه‌هایی مانند: اربعین، نیمه شعبان، مدارس شیعی، مساجد شیعی، نواب اربعه، شاعران شیعی، رجال شیعی، وکلای شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجادیه، مکاتب شیعی، مهر شیعی و ... اختصاص داشته است.

استناد مربوط به فراوانی داده‌ها و مؤلفه‌های هویت شیعه که در جلد دوم کتاب شرح الاخبار دارای بیشترین تکرار و توجه بوده‌اند نیز بدین قرار است:

مؤلفه امامت (ص ۲۷۱، ۲۳۵، ۱۳۰، ۱۳۲، ۷۷، ۳۳۳)، مؤلفه ولایت (ص ۱۱۷، ۵۴۱، ۲۷۱، ۲۷۶، ۲۵۵، ۳۵۵، ۵۷۳، ۱۱۶)، مؤلفه مهدویت (ص ۳۵۰، ۵۱۰، ۴۶۵، ۲۸۸، ۳۴۹، ۴۵۹)، مؤلفه وصایت (ص ۴۰۲، ۴۷۱، ۴۲۹، ۱۹۶، ۴۰۲، ۱۸۷، ۴۴۶)، مؤلفه غیبت (ص ۳۱۸، ۲۹۴، ۲۹۵، ۳۹۸، ۲۹۱)، مؤلفه امریه معروف و نهی از منکر (ص ۴۴۳، ۴۴۹، ۴۸۴، ۴۲۲)، مؤلفه جهاد و خمس ... (ص ۵۲۴،

سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجادیه، مکاتب شیعی، مهر شیعی و ... اختصاص داشته است. اسناد مربوط به فراوانی داده‌ها و مؤلفه‌های هویت شیعه که در جلد سوم کتاب شرح الاخبار دارای بیشترین تکرار و توجه بوده‌اند نیز بدین قرار است:

مؤلفه امامت (ص ۳۱۰، ۳۱۳، ۳۱۱، ۳۸۶)، مؤلفه ولایت (ص ۷، ۲۴۵، ۲۹۴، ۲۶۲، ۱۵۹، ۶۰۰، ۵۹۷، ۴۳۰، ۲۴۸)، مؤلفه مهدویت (ص ۵۹۷، ۳۲۸، ۳۵۵، ۴۲۴، ۵۶۲، ۴، ۳۵۸، ۳۵۰، ۳۸۴)، مؤلفه وصایت (ص ۵۰۷، ۱۸۷، ۱۸۳، ۲۸۴، ۳۱۶، ۲۹۴)، مؤلفه غیبت (ص ۴۱۷، ۲۹۴، ۳۱۳، ۳۵۲، ۲۳۶)، مؤلفه امریه معروف و نهی از منکر (ص ۲۸۶، ۴۷۱، ۳۵۲، ۱۰، ۳۲۹، ۱۴۳، ۳۲۴)، مؤلفه جهاد و خمس ... (ص ۵۰۰، ۴۳۸، ۴۶۸، ۳۳، ۳۲۴، ۲۹۵، ۱۶۷، ۳۶۰، ۲۹۴، ۵۷۷، ۵۰۴، ۴۰۳، ۲۸۷، ۳۷۲، ۲۲۸، ۲۳۹، ۱۸۴، ۷۳، ۱۹۱، ۱۴۴)، مؤلفه امام علی علیه السلام (۳۴۸، ۲۳۱، ۳۴۱، ۵۷، ۱۹۵، ۱۹۸، ۳۴۹، ۲۶۷، ۳۰۹، ۶۰، ۳۴۱، ۳۲۶، ۲۱۵، ۳۲۳، ۳۳۱، ۳۲۲، ۳۲۷، ۴۹۳، ۵۴۶، ۲۷۱، ۴۹۲، ۵۸۰، ۳۶۷، ۵۲۲، ۱۰، ۲۲۸، ۱۰۸، ۱۳۶، ۱۹۶، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۹۰، ۱۸۲، ۳۲۴، ۲۶۶، ۳۲۱، ۱۳۸، ۱۷۹، ۳۳۸، ۴۶۹، ۴۵۵، ۴، ۱۹۶، ۵۸۳، ۱۳۷، ۳۲۲، ۴۹۲، ۱۶۶، ۲۲۷، ۱۰۶، ۱۹۸، ۲۰، ۳۳۶، ۵۸۷، ۲۹۱، ۵۶۵، ۳۸۴، ۳۷۳، ۴۴۳، ۴۵۵، ۴۶۹، ۲۶۹، ۳۱۷، ۵۲۶، ۵۶۸، ۳۴۷، ۴۵۱، ۳۳۸)، مؤلفه امام حسن علیه السلام (ص ۳۱۳، ۶۰۰، ۱۸۰، ۵۹۲، ۵۳۰، ۱۹۸، ۳۱۴، ۳۱۶، ۱۲۲، ۳۱۶، ۱۲۳، ۳۱۸، ۳۵۲، ۳۳۲، ۲۷، ۳۱۷، ۱۲۴، ۳۱۲، ۲۷۶، ۳۳۶، ۹۳، ۱۹۶، ۱۹۳، ۱۹۹، ۱۴۳، ۱۱۳)، مؤلفه امام حسین علیه السلام (ص ۱۵۱، ۱۳۲، ۱۸۱، ۱۹۳، ۱۴۳، ۳۱۸، ۲۵۳، ۲۵۲، ۴۶۲، ۳۱۹، ۶۰۰، ۲۷۶، ۳۵۲، ۱۹۲، ۱۹۶، ۳۱۵، ۲۷۱، ۲۸۷، ۵۴۰، ۴۸۷، ۳۸۶، ۲۶۶، ۱۲۴، ۵۴۹، ۵۴۹، ۲۶۷، ۵۶۸، ۲۸۴، ۲۸۳، ۱۸۰، ۱۹۹، ۵۹۷، ۳۵۷، ۲۵۹، ۱۳۹، ۳۳۶، ۵۳۰، ۳۵۶، ۲۴۵، ۲۷۶، ۲۰۱، ۳۱۶، ۵۲۲، ۶۵)، مؤلفه امام سجاده علیه السلام و امام باقر علیه السلام (ص ۶۰۰، ۵۹۶، ۵۹۹، ۲۷۸، ۲۷۱، ۲۷۶، ۵۴۰، ۲۲۹، ۳۷، ۱۹۳، ۲۶۶، ۲۵۹، ۳۱۷، ۲۵۶، ۱۹۶، ۱۹۸)، مؤلفه امام صادق علیه السلام (ص ۲۹۱، ۶۰۰، ۲۸۷، ۲۹۳، ۵۹۶، ۳۰۲، ۴۶۴، ۵۹۸، ۵۵۳، ۱۹۳، ۲۹۹، ۴۷۷، ۵۹۹، ۵۲۲، ۳۵۲، ۳۱۹، ۵۴۷، ۵۹۰، ۳۵۲، ۵۷۳، ۴۶۴، ۴۵۲، ۴۷، ۳، ۵۶۰)، مؤلفه امام رضا علیه السلام (ص ۳۳۸، ۶۰۰، ۵۹۷، ۹، ۳۴۲، ۳۳۹، ۳۵۲، ۳۱۱، ۵۶۰، ۳۳۸)، مؤلفه غدیر خم (ص ۲۴۱، ۱۴۷، ۲۴۶، ۳۱)، مؤلفه فاطمه الزهرا علیه السلام (ص ۶۰۰، ۵۹۲، ۲۸، ۵۸، ۶۶، ۳۰، ۲۴، ۲۹، ۵۹، ۳۲، ۶۱، ۶۳، ۶۵، ۹۸، ۱۷۳، ۱۹۰، ۵۲۰، ۲۶، ۲۳، ۶۰، ۶۴، ۲۱۵، ۵۶، ۵۲۲، ۵۲۵، ۲۷، ۳۴، ۴، ۱۴، ۳۱، ۱۳، ۵۵، ۶۲، ۶۷، ۷۰، ۱۰۰، ۸۶، ۷۹، ۱۱۲، ۱۱۹، ۲۲۰)، مؤلفه اهل بیت علیهم السلام (ص ۸، ۵۹۲، ۱۴، ۱۳، ۶۰۰، ۵۸۴، ۵۸۳، ۴، ۵۹۸، ۹، ۴۸۷، ۳۸۴، ۴۷۷، ۳۳۹، ۳، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۸، ۳، ۳۹۰، ۵۶۰، ۵۸۹، ۴۰، ۴۶۷، ۱۱، ۳۹۶، ۵۶۲، ۳۹۱، ۵۸۱، ۲۴، ۱۹)، مؤلفه ولادت و شهادت ائمه علیهم السلام و مؤلفه شیعیان نخستین (ص ۳۹۵، ۱۰۱، ۳۷۶، ۱۴، ۳۷۴، ۱۵۳، ۱۵۱، ۲۳۸، ۲۷، ۴۵، ۱۰، ۷۰، ۱۹۰، ۴۸۷، ۴۷۰).

۲. تفسیر کیفی و ارزیابی داده‌ها

- کتاب *شرح الاخبار* در درجه اول اعتقادات قاضی نعمان در مسئله امامت و در مرحله بعدی اعتقادات مذهب اسماعیلیه را بیان می‌کند. وی به امامت امام حسن علیه السلام اعتقاد دارد و می‌گوید امامت او به واسطه صلحی که با معاویه نمود، زایل نشده؛ زیرا امامت از حقوق الهی و زایل نشدنی است.^۱ بنابراین تکرار زیاد مؤلفه امام حسن علیه السلام با فراوانی ۲۹۴ مورد در کل کتاب، به دلیل اعتقاد قاضی نعمان به امامت امام حسن علیه السلام می‌باشد که همین امر سبب شده است، جزء دوازدهم از کتاب خود را به فضایل امام حسن مجتبی علیه السلام اختصاص دهد.

- بیشترین قسمت کتاب به امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام اختصاص دارد، به گونه‌ای که از شانزده جزء کتاب، تقریباً ده جزء آن درباره شرح حال، فضایل و جنگ‌های حضرت علی علیه السلام است. اختصاص بالاترین تعداد فراوانی (۸۵۲ مورد) به مؤلفه امام علی علیه السلام در مجموع سه جلد کتاب، خود گویای این مطلب است.

- قاضی نعمان، جزء سیزدهم کتاب را به طور کامل درباره شهادت امام حسین علیه السلام بیان کرده است. بیش از پنجاه روایت درباره شهادت امام حسین علیه السلام، عاشورا و رخدادهای پس از آن نقل کرده است.^۲ ابتدا روایاتی که مربوط به اصل شهادت و اخبار پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و امیرمؤمنان علیه السلام از این امر است، نقل کرده،^۳ سپس سیر حرکت حضرت از مدینه تا کربلا،^۴ شهادت مسلم در کوفه،^۵ مواجهه و شهادت حضرت و وقایع پس از آن (اسارت اهل بیت امام و مجلس ابن زیاد و یزید) را آورده است.^۶ همچنین درباره اینکه علی اکبر آیا امام سجاد علیه السلام بوده یا خیر، دو قول نقل کرده است.^۷ در اینکه تعداد اصحاب امام حسین علیه السلام ۷۲ نفر بوده یا کمتر نیز دو احتمال مطرح کرده است.^۸ بنا بر نقل وی، قاتل امام، سنان بن انس نخعی و قاطع رأس حضرت، خولی بوده است.^۹

- تمامی پنجاه روایت *شرح الاخبار* که به مقتل امام حسین علیه السلام اختصاص داده شده بدون سند

۱. قاضی نعمان، *شرح الاخبار*، ج ۳، ص ۱۲۳.

۲. همان، ص ۱۹۹ - ۱۳۴.

۳. همان، ص ۱۴۳ - ۱۳۴.

۴. همان، ص ۱۴۵.

۵. همان، ص ۱۶۳ - ۱۴۸.

۶. همان، ص ۱۴۹.

۷. همان، ص ۱۵۳.

۸. همان، ص ۱۵۴.

۹. همان، ص ۱۶۴.

کامل و به شکل مرسل بوده و همین امر یکی از نقدهای مهم به گزارش اوست؛ زیرا بسیاری از روایاتی که در مورد اخبار غیبی پیامبر ﷺ در مورد شهادت امام حسین ﷺ آورده، در کتب پیش از او وجود ندارد. ضمن اینکه از ضعف متن رنج برده، با مبانی عقلی نیز سازگاری ندارد.^۱

- با توجه به اینکه دولت فاطمیان، اسماعیلی مذهب بودند و بر طبق اعتقاد اسماعیلیان امام صادق ﷺ نص امامت را بر فرزند خود اسماعیل قرار داد و او را به عنوان جانشین خود برگزید، لذا تکرار و انعکاس زیاد مؤلفه‌های امامان اول شیعی تا امام صادق ﷺ و عدم تکرار و بازتاب مؤلفه‌ها از امام موسی کاظم ﷺ به بعد، نشان از این اعتقادات دارد.

- قاضی نعمان در کتاب *شرح الاخبار*، خلفای چهارگانه فاطمی را در حد معصومان بالا می‌برد که این امر با آموزه‌های شیعه اثنا عشری منافات دارد. همچنین وی احادیث در باب امام مهدی ﷺ را بر خلیفه اول فاطمی (عبیدالله مهدی) تطبیق می‌دهد و وی را امام زمان می‌داند و در روایتی جعلی از پیامبر ﷺ مقام خلیفه عبیدالله را در حد امام معصوم بالا می‌برد: «همین مهدی خلیفه اول فاطمی از مغرب قیام کرد و دعوت خود را آشکار نمود».^۲ همچنین خلفای فاطمی را معصوم و امام عصر می‌داند و آنها را همین‌گونه خطاب می‌کند: «... و الفته یان عرضه علی ولی الامر و صاحب الزمان و العصر مولای الامام المعزالدین الله امیر المؤمنین صلواہ الله علیه».^۳

- برخی از اخبار تحریفی *شرح الاخبار* عبارت‌اند از: اخبار امام علی ﷺ از واقعه کربلا و جسد امام حسین ﷺ بر روی استخوان الاغ، اخبار رعد آسمانی از شهادت امام حسین ﷺ به پیامبر ﷺ، ملاقات حر بن یزید با امام حسین ﷺ در کربلا، حوادث غیر طبیعی پس از شهادت امام حسین ﷺ، کور شدن شاهد قتل امام و ... که بسیاری از این اخبار دلالت بر رویکرد اعجازگونه به روند واقعی و طبیعی عاشورا است.^۴

- قاضی نعمان در اجزاء پایانی کتاب نیز به ذکر فرق شیعه و قیام‌های علویان بعد از حادثه کربلا، مثل قیام فح پرداخته است. همچنین احادیثی پیرامون نشانه‌ها، فضائل و قیام و ظهور حضرت مهدی ﷺ آمده است. هرچند قاضی نعمان درصدد تطبیق این روایت‌ها بر قیام فاطمیان و عبیدالله مهدی است.

۱. رفعت، «روایات عاشورایی «شرح الاخبار» قاضی نعمان»، *فصلنامه علمی - پژوهشی حدیث پژوهی*، ش ۲۱، ص ۹۷.

۲. قاضی نعمان، *شرح الاخبار*، ج ۳، ص ۳۴۶.

۳. همان، ص ۳۴۷.

۴. رفعت، *روایات عاشورایی «شرح الاخبار» قاضی نعمان*، ص ۹۷.

- تکرار و انعکاس زیاد مؤلفه‌هایی مانند: امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام، در محتوای کتاب *شرح الاخبار*، به دلیل سیاست‌های مذهبی خلفای نخستین فاطمی بود که به خطیبان جوامع فرمان داده بودند که در خطبه‌های نماز بر پیامبر صلی الله علیه و آله، اهل بیت علیهم السلام، امیرالمؤمنین علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام و فاطمه الزهرا علیها السلام صلوات فرستاده شود.^۱

- تکرار نشدن و عدم بازتاب برخی از مؤلفه‌های هویت شیعی در محتوای کتاب *شرح الاخبار*، مانند: نیمه شعبان، نواب اربعه، وکلای شیعی و ... که مربوط به دوران آخرین امامان شیعی امامیه می‌باشد، به دلیل اعتقادات اسماعیلیان است.

- در فرقه اسماعیلیه «نظریه امامت» که اساس اندیشه سیاسی آن را تشکیل می‌دهد - از اصول دین به شمار می‌رود و طبعاً در میان اصول فکری طرفداران فرقه، جایگاه اول را دارد، تکرار فراوانی مؤلفه امامت به تعداد ۳۹ مورد، نشان از این مطلب دارد.

- فاطمیان اسماعیلی همانند دیگر فرق شیعی مثل امامیه مدعی بودند که رهبری جامعه پس از پیامبر تنها حق علی بن ابی‌طالب علیه السلام و سپس فرزندان و نوادگان او از طریق فاطمه زهرا علیها السلام است که در نسل فرزند کوچکش امام حسین علیه السلام استمرار می‌یابد و سلسله امامان به مهدی منتهی می‌شود که برپایی عدالت جهانی به دست او محقق خواهد شد،^۲ به این ترتیب تکرار و بازتاب زیاد مؤلفه‌های امام علی علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام حسن علیه السلام، فاطمه الزهرا علیها السلام در محتوای کتاب *شرح الاخبار*، خود گواه این مطلب است.

- قاضی نعمان در مورد گزارش قیام امام حسین علیه السلام در جزء سیزدهم کتاب *شرح الاخبار*، مواردی از قبیل: گفت‌وگوی ولید و مروان با امام حسین علیه السلام، متن نامه‌های کوفیان به امام حسین علیه السلام و جواب به آنها، گفت‌وگوی ابن عباس، ابن عمر و کسانی که در گزارش ابومخنف و ابن سعد از آنها روایت شده است، را بیان نکرده است.^۳

- قاضی نعمان در جلد سوم کتاب خود، اسامی اسرای کربلا را بدین صورت نام می‌برد: «علی بن حسین علیه السلام، علی و مریم بود و خبرش را پیش از این ذکر کردیم، او در آن روز ۲۳ ساله بود و پسرش محمد بن علی که طفلی کوچک بود و حسن بن حسن و عبدالله بن حسن و قاسم بن عبدالله بن جعفر و عمرو بن حسین و محمد بن حسین و محمد بن عقیل و قاسم بن محمد بن جعفر

۱. چلونگر، «درآمدی بر تاریخ‌نگاری فاطمیان»، *تشریح آینه پژوهش*، ش ۸۴، ص ۳۲ - ۲۷.

۲. ناصری طاهری، *فاطمیان در مصر*، ص ۳۲.

۳. حسینی، *معرفی و نقد منابع عاشورا*، ص ۱۲۳.

ابی طالب و از زنان ام‌کلثوم دختر علی بن ابی‌طالب و ام‌الحسن دختر علی بن ابی‌طالب و فاطمه و سکینه دو دختر حسین بن علی^۱. قاضی نعمان در میان اسرای کربلا نامی از حضرت زینب نبرده است که احتمالاً این سهو از سوی نساخ یا مؤلف کتاب صورت گرفته است.

- به نظر می‌رسد برخی از مؤلفه‌های هویت شیعی که در جدول شماره یک ذکر شده‌اند - مانند: تسبیح و مهر شیعه، وقف و نذور شیعه، سادات علوی، وکلای شیعی و نواب اربعه - ولی در کتاب *شرح الاخبار* هیچ بازتابی نداشته‌اند؛ مربوط به اعتقادات شیعه امامیه هست که در دوران فاطمیان اسماعیلی مذهب مورد توجه قرار نگرفته‌اند و یا اینکه با محتوای کتاب که ذکر فضائل ائمه اطهار علیهم‌السلام تا امام صادق علیه‌السلام بوده است، مرتبط نبوده‌اند.

نتیجه

تدوین و گسترش اندیشه‌های اسماعیلی و به تبع آن شکوفایی تمدن و فرهنگ دولت فاطمیان (۵۶۷ - ۲۹۷ ق) و شکل‌گیری مکتبی فراگیر برای این شاخه بزرگ از مذهب شیعه، به‌گونه‌ای که بتواند نظام جهان‌شناختی و سامانه فقهی مشخصی را فراروی نهد، وامدار تلاش داعیان و اندیشوران برجسته‌ای مانند قاضی نعمان بود. در شرایطی که داعیان و متفکران اسماعیلیه شرق، پیوسته به مباحث شناخت، خلقت، ابداع و همانند آن پرداخته‌اند، اهمیت فعالیت‌های قاضی نعمان، به‌عنوان نماینده متفکران و داعیان اسماعیلی فاطمی، در فراهم نهادن مجموعه‌ای روشن و مدون برای فقه اسماعیلی بسیار چشمگیر است. تألیفات قاضی نعمان از عوامل مهم تحکیم پایه‌های حکومت فاطمی به شمار می‌روند. توجه به این مسئله که قاضی نعمان (م ۳۶۳ ق) نویسنده، داعی و قاضی‌القضات دولت فاطمیان بوده و در مقامات مختلف به خدمت چهار خلیفه نخستین فاطمی پرداخته، از اهمیت بسیاری برخوردار است، زیرا روشن می‌سازد که وی به منابع، اسناد و مدارک معتبری هم دسترسی داشته است.

یکی از مهم‌ترین تألیفات روایی قاضی نعمان، کتاب سه جلدی *شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار* است، قاضی در این کتاب از فضایل، مناقب و نقاط مهم زندگانی امام علی علیه‌السلام تا امام صادق علیه‌السلام، واقعه عاشورا، اهل‌بیت علیهم‌السلام، فرق شیعه و قیام‌های علویان بعد از حادثه کربلا، مهدی و ... سخن به میان آورده است.

تحلیل محتوای کتاب مورد نظر نتایج زیر را به دنبال داشت:

۱. قاضی نعمان، *شرح الاخبار*، ج ۳، ص ۱۹۹ - ۱۹۶.

از بررسی مؤلفه‌های مربوط به هویت شیعه، در مجموع هر سه جلد کتاب *شرح الاخبار*، جلد سوم با تعداد ۱۵۶۱ فراوانی، جلد دوم با تعداد ۱۱۰۳ فراوانی و جلد اول کتاب با تعداد ۵۰۴ فراوانی به ترتیب بیشترین میزان بازتاب و توجه به این مؤلفه‌ها را به خود اختصاص داده‌اند.

در بررسی شاخص‌های مربوط به هویت شیعه، بیشترین میزان توجه در مجموع هر سه جلد کتاب *شرح الاخبار*، به شاخص دوم (امامان شیعه) و کمترین میزان توجه به شاخص ششم (دیگر نمادها و مظاهر شیعه) معطوف گردیده است.

از میان مؤلفه‌های هویت شیعه در مجموع هر سه جلد کتاب *شرح الاخبار*، بیشترین تعداد فراوانی و میزان توجه به مؤلفه‌های: امام علی علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام حسن علیه السلام، فاطمه الزهرا علیها السلام، اهل بیت علیهم السلام، شیعیان نخستین و امام صادق علیه السلام؛ و کمترین تعداد فراوانی و میزان توجه به مؤلفه‌هایی مانند: اربعین، نیمه شعبان، مدارس شیعی، مساجد شیعی، نواب اربعه، شاعران شیعی، رجال شیعی، وکلای شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجادیه، مکاتب شیعی، مهر شیعی و ... معطوف گردیده است. تکرار و انعکاس زیاد مؤلفه‌های امامان اول شیعی تا امام صادق علیه السلام و عدم تکرار و بازتاب مؤلفه‌ها از امام موسی کاظم علیه السلام به بعد (که از اعتقادات امامیه است)، نشان از اعتقادات فاطمیان اسماعیلی مذهب دارد.

علاوه بر سیاست‌های مذهبی خلفای نخستین فاطمی در توجه و اهمیت به ائمه، قاضی نعمان نیز در کتاب خود، ده جزء را به فضایل امام علی علیه السلام، یک جزء در خصوص امام حسن مجتبی علیه السلام، دو جزء و پنجاه روایت درباره شهادت امام حسین علیه السلام، یک جزء در مورد فضایل اهل بیت علیهم السلام و یک جزء هم درباره امام صادق علیه السلام اختصاص داده است که تکرار و انعکاس زیاد مؤلفه‌هایی مانند: امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، اهل بیت علیهم السلام و امام صادق علیه السلام در محتوای کتاب، ناشی از این دلایل است. با توجه به یافته‌های به دست آمده و در پی پاسخ به سؤال اصلی این پژوهش، می‌توان گفت که مؤلفه‌های هویت شیعه تا سال ۳۶۳ ق، در محتوای کتاب *شرح الاخبار* به میزان زیادی مورد توجه و تأکید قرار گرفته و این مؤلفه‌ها همراه با اصول فکری و شاخص‌های هویت شیعه اسماعیلی در کتاب مذکور انعکاس زیادی داشته‌اند و فقط برخی از مؤلفه‌هایی که بیشتر مربوط به اعتقادات شیعی امامی بوده‌اند، دارای فراوانی و تکرار نبودند که بر این اساس فرض اصلی پژوهش نیز مورد تأیید قرار می‌گیرد.

منابع و ماخذ

۱. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، *العبر*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۶.

۲. ابن خلکان، شمس‌الدین ابوالعباس احمد بن محمد، **وفیات الاعیان و أبناء الزمان**، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار الثقافة، ۱۹۶۹ م.
۳. تقی‌زاده، اکبر، **ایران در کتاب‌های درسی دوره پهلوی اول**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه شهید بهشتی / بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۸.
۴. چلونگر، محمدعلی، «درآمدی بر تاریخ‌نگاری فاطمیان»، **پایگاه مجلات تخصصی نور**، نشریه **آینه پژوهش**، بهمن و اسفند، ش ۸۴، ص ۳۲ - ۲۷، ۱۳۸۲.
۵. حسینی، سید عبدالله، **معرفی و نقد منابع عاشورا**، قم، نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶.
۶. خدایار ابراهیم و فتحی، اعظم، «هویت ملی در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه: دوره متوسطه»، **فصلنامه مطالعات ملی**، سال نهم، ش ۳، ص ۵۲ - ۲۷، ۱۳۸۷.
۷. رفعت، محسن، «روایات عاشورایی «شرح الاخبار» قاضی نعمان»، **دو فصلنامه علمی پژوهشی حدیث پژوهی**، سال یازدهم، ش ۲۱، بهار و تابستان، ۱۳۹۸.
۸. رثوفی، محمود، «مؤلفه‌های هویت دینی»، **مجله دین و ارتباطات**، سال هفدهم، ش ۱ و ۲، ۱۳۸۹.
۹. زاهدی، یاسین، «بررسی شرح الاخبار قاضی نعمان»، **سخن تاریخ**، ش ۲، ۱۳۸۷.
۱۰. سرمد، زهره و همکاران، **روش‌های تحقیق در علوم رفتاری**، تهران، آگه، چ ۱۴، ۱۳۸۶.
۱۱. شهرستانی، ابوالفتح، **ملل و نحل**، بیروت، مؤسسه ناصر الثقافة، ۱۹۸۱ م.
۱۲. شیخ‌وندی، داور، **تکوین و تنفیذ هویت ملی**، چ ۲، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ۱۳۸۰.
۱۳. القاضی نعمان، ابوحنیفه، **رساله افتتاح الدعوه**، تحقیق فرحات دشرای، تونس، الشرکه التونسیه، ۱۹۸۷ م.
۱۴. القاضی نعمان، ابوحنیفه، **شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار**، تحقیق السید محمدالحسینی الجلالی، قم، مؤسسه نشرالاسلامی، ۱۴۳۱ ق.
۱۵. کریندورف، کلوس، **تحلیل محتوا: مبانی روش‌شناسی**، تهران، نشرنی، ۱۳۸۶.
۱۶. معروفی، یحیی و محمدرضا یوسف‌زاده، **تحلیل محتوا در علوم انسانی (راهنمای عملی تحلیل کتاب‌های درسی)**، همدان، سپهر دانش، چ ۱، ۱۳۸۸.
۱۷. میرمحمدی، داوود، **گفتارهایی در هویت ملی در ایران**، تهران، تمدن ایرانی، ۱۳۸۳.
۱۸. نادیا، ابوجمال، **اسماعیلیان پس از مغول**، ترجمه محمود رفیعی، تهران، نشر هیرمند، ۱۳۸۲.

۱۹. ناصری طاهری، عبدالله، *فاطمیان در مصر*، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۹.
۲۰. همدانی، رشیدالدین فضل الله، *جامع التواریخ*، اسماعیلیان، صحیح محمد روشن، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۷.
۲۱. واکر، پل ای، *حمیدالدین کرمانی متفکر دوره الحاکم*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، فرزانه، ۱۳۷۹.